

WSTĘP

W niniejszej książce proponuję analizę wybranych pozycji literackich oraz pozaliterackich (poradnik) – tych, w których **tematyka chorobowa odgrywa kluczową rolę**. Są one różnorodne pod względem gatunkowym, **wszystkie można jednak zaliczyć do literatury popularnej** (są zorientowane na szeroką rzeszę czytelników, a nie na odbiorcę elitarnego). Z tego powodu są przystępne – charakteryzują się uproszczoną językowo narracją i nieskomplikowaną oraz schematyczną linią fabularną (ta ostatnia w tekstach należących do fikcji literackiej), a także wykorzystują strategię narracyjną, która wychodzi „naprzeciw” czytelnikowi – nie pozostawia go w poczuciu dyskomfortu poznawczego i reprezentuje pozytywny obraz radzenia sobie z doświadczeniem choroby.

Teksty te łączy także to, że są napisane po ukraińsku i powstały między 2012 a 2021 rokiem. Ponadto w sposób jednoznaczny pełnią funkcję popularyzującą wiedzę i można je określić mianem „literatury użytkowej”. Autorzy omawianych tu tytułów poza pisaniem o chorobie podejmują bowiem mniej lub bardziej aktywnie różnorodne działania pomocowe i starają się naświetlić poruszane w książkach problemy również w swojej działalności pozaliterackiej. Część z nich angażuje się we współpracę z organizacjami pacjenckimi, niektórzy inicjują powstanie nowych fundacji i organizacji. Pisanie o chorobie w ich przypadku stanowi więc jedyny pierwszy krok na drodze realnych zmian w sytuacji osób chorych.

Cechą wspólną wszystkich analizowanych dalej książek jest również to, że opowiadają o chorobach niezwykle aktualnych w dzisiejszym świecie oraz takich, które łączą się z poczuciem wykluczenia i negatywnymi

postawami społecznymi. Są to jednocześnie jednostki diagnostyczne, które w przestrzeni poradzieckiej funkcjonują od względnie niedawna (zaburzenia behawioralne), najczęściej charakteryzują się negatywną konotacją, a w realnym życiu osób chorych przysparzają licznych problemów natury społecznej (AIDS, choroby onkologiczne). Cześć z chorób, w tym zaburzenia behawioralne (zespół Tourette'a czy całościowe zaburzenie ze spectrum autyzmu – syndrom Aspergera) i wszelka nienormalność cielesna w ogóle są nowym przedmiotem refleksji medycznej, który w ukraińskiej literaturze dopiero zaczyna się pojawiać. Dysfunkcje behawioralne, traktowane wcześniej jako „dziwaczność” czy nieumiejętność przystosowania się do norm społecznych, stopniowo zaczynają być werbalizowane w kategoriach choroby. Jest istotne, że ta zmiana świadomości znajduje odzwierciedlenie w literaturze.

Kolejną cechę wspólną tych pozycji stanowi typ narracji, a także propagowana w nich aktywna postawa z naciskiem na sprawczość jednostkową – analizowane teksty operują narracją „transformacyjną” lub restytucyjną, opartą na schemacie walki–zwycięstwa, a samo doświadczenie choroby jest pokazywane jako swego rodzaju przygoda, która, choć bolesna, kończy się duchowym i życiowym wzrostem.

Wszystkie analizowane teksty oparte są również na tak istotnym dla narracji maladycznej dyskursie indywidualnego doświadczenia, zamykające się w triadzie choroba–ciało–tożsamość. Cieleśność jest tu kluczowym „miejszem” przeżywania choroby, jednak doświadczenie maladyczne wykracza daleko poza ciało, inicjując przebudowę tożsamości i postaw życiowych. Konwencja literatury popularnej ogranicza w znacznym stopniu refleksję somatyczną, sublimuje ją, niekiedy niemal całkowicie eliminuje, jednak motywy bólu, słabości i poczucia dyskomfortu cielesnego to nierozzerwalne składowe każdej z analizowanych książek. Poza jedną omawianą przeze mnie pozycją (powieścią Switłany Tałań) wszystkie to narracje pierwszoosobowe, część z nich odwołuje się bezpośrednio do konwencji autobiograficznej, stanowią więc nie tylko „zewnątrzny” opis doświadczenia utraty zdrowia, lecz są wyrazem osobistego, choć fabularyzowanego, doświadczenia, apelującego do intelektu i przede wszystkim do emocji (współodczuwania) odbiorcy¹.

¹ Powieść Switłany Tałań zdecydowałam się włączyć do książki gdyż, pomimo że nie realizuje konwencji osobistego doświadczenia, dotyczy niezwykle istotnej dla społeczeństwa

Ostatnia cecha charakteryzująca te tytuły to **wspólnotowość**. Choroba jest intymnym, bolesnym doświadczeniem jednostki, tymczasem autorzy omawianych tekstów poprzez swe utwory kreują przestrzeń wspólnoty o charakterze wspierającym. Przenoszą pierwszoosobową narrację i indywidualne doświadczenie w przestrzeń społeczną, tworząc nowy dyskurs, znamionujący rozwój nowych postaw społecznych wobec zagadnień takich jak chorowanie, wykluczenie, stygmatyzacja, umieranie i ból po stracie. Poprzez swoje książki, a także za pośrednictwem działań pozaliterackich podkreślają możliwości sprawcze jednostek i wspierają oddolne inicjatywy niesienia pomocy i poprawy jakości życia osób chorych i doświadczających wykluczenia. Podsycają „buntowniczą” postawę wobec utrwalonych społecznie, często dyskryminujących przekonań i wyobrażeń odnośnie do chorób. Jest to nowoczesna postawa obywatelska, stopniowo wyłaniająca się w wielu sferach życia ukraińskiego społeczeństwa poradzieckiego.

Reasumując: **analizowane tytuły to oczywiście nie jedyne przykłady wykorzystania motywów choroby w ukraińskiej literaturze popularnej XXI wieku²**. Wybrałam je jednak, ponieważ wszystkie – pozostając tak różnorodne – wyraźnie wykazują kilka wspólnych cech: podejmują tematykę związaną z aktualną i istotną społecznie jednostką diagnostyczną, są zaangażowane społecznie i użytkowe, osią kreowanego w nich dyskursu indywidualnego doświadczenia jest kategoria ciała–choroby–tożsamość, budują przestrzeń wspólnoty o charakterze wspierającym i podsycają bunt wobec utrwalonych społecznie, a dyskryminujących przekonań o chorowaniu i chorych. Tymi utworami są:

- utrzymana w konwencji romansowo-melodramatycznej powieść *Коли ти поруч* (*Kiedy jesteś obok*) z 2012 roku o społecznej sytuacji osób chorych na AIDS – jej autorką jest popularna pisarka z Siewierodoniecka Switłana Tałan;

poradzieckiego choroby, jaką jest AIDS, mieści się w konwencji literatury popularnej (romans melodramatyczny), jej napisaniu przyświeca cel edukacyjny, a narracja apeluje do emocji, wzbudzając współczucie i zmuszając do refleksji nad sytuacją osób piętnowanych ze względu na tę chorobę.

² Przykładami tekstów popularnych z wątkiem chorobowym mogą być: *Мама Марица*. *Дружина Христофора Колумба* Marii Matios, *Тінь сови* Wasyla Szklara czy *На запах м'яса* Luko Daszwar. Nie analizuję ich w niniejszej książce, ponieważ sposób, w jaki reprezentują tematykę malady, nie odpowiada przyjętym przeze mnie kryteriom, o których piszę we wstępie.

- krótka ilustrowana powieść dla młodzieży *Piki i dorozu* (*Riki i drogi*) z 2017 roku autorstwa ukraińskiego pisarza i dziennikarza Marka Liwina, której tematem jest funkcjonowanie dziecka z zaburzeniami ze spectrum autyzmu, określanymi jako syndrom Aspergera;
- wydana w 2021 roku książka Iwana Bajdaka (*He)nomimni* (*[Nie]zauważalni*), będąca – według deklaracji autora – zbiorem fabularyzowanych biografii osób z dysfunkcjami fizyczno-behawioralnymi, napisana w formie krótkich historii o budującym morale;
- wydana w 2019 roku książka-projekt multimedialny ukraińskiej dziennikarki Janiny Sokołowej i Olhi Kuprijan *Я, Ніна* (*Ja, Nina*), która wpisuje się w konwencję celebryckich kancerografii;
- poradnik dla osób zmagających się z opieką paliatywną *Зовсім не страшна книга про життя, смерть і все, що поміж ними* (*Wcale nie straszna książka o życiu, śmierci i wszystkim, co pośrodku*), wydana w 2020 roku przez ukraińską aktywistkę Anastasiję Łeuchiną.

Analizowane tytuły odchodzą od przedstawiania choroby jako metafory zjawisk pozasomatycznych, chociaż oczywiście metaforami posługują się w warstwie narracyjnej. Dotyczą one nie „choroby jako takiej”, „choroby jako zjawiska kulturowego”, lecz jasno określonych, konkretnych jednostek diagnostycznych, takich jak AIDS, choroby onkologiczne, zaburzenia psychiczne i behawioralne czy deformacje cielesne, które wykluczają jednostki z wielu sfer życia, a także choroby terminalne i związana z nimi kwestia opieki paliatywnej. Ich przedmiotem są więc choroby i dysfunkcje znaczące społecznie i stanowiące szczególnie ważne problemy medyczne i polityczne współczesnej Ukrainy. Wszystkie mają w tradycji kulturowej konotację negatywną i generują społeczne postawy wykluczenia. Właśnie to wykluczenie wydaje się motywem przewodnim większości tekstów, wskazując na bardzo aktualny wymiar tematyki maladycznej, za pośrednictwem której możliwe są konstatacje z dziedziny socjologii, psychologii czy antropologii. Ponieważ opisują jedynie kilka wybranych utworów, trudno wyciągać na ich podstawie generalizujące wnioski, można jednak przypuszczać, że **postulowana przez autorów świadoma i aktywna postawa, uwrażliwiająca na cierpienie i kładąca nacisk na sprawczość jednostki, nie byłaby możliwa bez etapu „diagnozy” i „terapii”, który inicjuje w ukraińskiej literaturze skoncentrowaną na doświadczeniu jednostki tematykę maladyczną.**

Opowieści o chorobie będą rozumiała jako narracje skłaniające się ku perspektywie podmiotowej, z uwagą zwróconą na jednostkowe doświadczenie osoby cierpiącej, ale jednocześnie zachowujące wymiar uniwersalny. W ukraińskim literackim i kulturowym dyskursie maladycznym pojawiają się nieobecne wcześniej zagadnienia, takie jak sytuacja osób chorych na AIDS, choroby onkologiczne czy dysfunkcje behawioralno-poznawcze, które dopiero od względnie niedawnego czasu podlegają diagnostyce medycznej. Istotnym zagadnieniem jest też sytuacja osób terminalnie chorych.

Chciałabym jeszcze zwrócić uwagę na jedną interesującą kwestię – że tak poważna i trudna problematyka jak doświadczenie choroby znajduje wyraz na gruncie literatury popularnej, która w powszechnym odbiorze kojarzona jest przecież z łatwą rozrywką. Być może dlatego, że ten typ przekazu ma dziś największy zasięg, a co za tym idzie – w największym stopniu oddziałuje na postawy społeczne i wyobrażenia o świecie. Jest więc czynnikiem kształtującym kulturę:

Literatura popularna *resp.* kultura popularna [...] są [...] we współczesnym świecie zjawiskiem o wielkiej sile oddziaływania. Można powiedzieć, że to jedna z sił kształtujących współczesność, a raczej sposób postrzegania oraz interpretowania świata we wszelkich jego aspektach. Przez interpretowanie świata rozumiem całokształt naszego doświadczenia życiowego – to, co nazywamy cywilizacją, i to, co nazywamy kulturą – a także to, co określamy jako świat naszych doświadczeń, przeżyć, marzeń, lęków.³

Drugą przyczyną może być definicyjna pojemność literatury popularnej. Literatura popularna zazwyczaj utożsamiana jest z prozą gatunkową (romans, kryminał, horror, fantasy itp.), tymczasem spośród wymienionych tekstów jedynie powieść Switłany Tałań można przyporządkować do określonego gatunku, a tekst Janiny Sokołowej/Olgi Kuprijan uznać za charakterystyczną dla masowego rynku wydawniczego egzemplifikację przemian zachodzących pod wpływem rzeczywistości cyfrowej i świata mediów. Poradnik Anastasiji Łeuchinej to natomiast przykład zalewu rynku przez literaturę „instruktażową”, choć ciekawy i nietypowy. Powieści Bajdaka i Liwina zdecydowanie trudniej przyporządkować

³ Jakub Lichański, *Niepopularnie o popularnej. O narzędziach badań literatury*, Warszawa 2018, s. 58.

do któregośkolwiek z wymienionych gatunków. Liwin to autor obyczajowych powieści dla młodzieży, do których można zaliczyć również omawianą w niniejszej książce, osnutą na motywach baśniowych historię dysfunkcyjnego dziecka. Tekst Bajdaka stanowi zaś narrację „budującą”, opartą na wierze w zbawienną rolę wsparcia psychologicznego.

Ukraińska badaczka literatury popularnej Sofija FILONENKO twierdzi, że łączenie gatunków i bardzo częste wykorzystanie form „przejściowych” jest charakterystyczne dla ukraińskiej prozy popularnej. Równie typowe jest zjawisko „produkowania” przez uznanych autorów „masowego produktu narodowego”⁴, czyli ukraińskojęzycznej powieści popularnej skierowanej do szerokiego grona odbiorców, a poruszającej istotne społecznie zagadnienia.

*

Na koniec – kilka słów o metodologii. **Swoje rozważania o narracjach maladycznych w ukraińskiej literaturze popularnej wpisuję w tradycję humanistycznej refleksji nad zagadnieniami medycznymi, która na gruncie literaturoznawstwa przybiera formę patografii. Temu poświęcam pierwszy artykuł w niniejszej książce. Kolejny stanowi wprowadzenie do tematyki maladycznej w ukraińskiej literaturze.** W formie przekrojowej nakreśliłam funkcjonowanie metaforyki chorobowej w ukraińskiej przestrzeni literackiej ze szczególnym naciskiem na znaczenie, jakie wątki i motywy chorobowe odegrały w posttotalitarnej prozie pierwszych dziesięcioleci ukraińskiej niepodległości. Ponieważ zagadnienia metafor maladycznych na przestrzeni wieków oraz dziedzictwa posttotalitarnego i jego reperkusji w literaturze nie stanowią przedmiotu niniejszej książki, artykuł ma charakter przeglądowy i sygnalizuje jedynie obecność i formy reprezentacji tematyki chorób w ukraińskiej przestrzeni literackiej. Odwołuję się w nim jedynie do kilku wybranych, w mojej opinii najbardziej reprezentatywnych przykładów połączenia tematyki ciała – tożsamości i choroby, które bez wątplenia można by rozwijać i analizować w kontekście doświadczenia traumatycznego.

⁴ Софія Філоненко, *Масова література в Україні: дискурс / ґендер / жанр*, Донецьк 2011, s. 10.

Trzeci artykuł dotyczy wybranych kontekstów związanych z literaturą popularną. Również w tym rozdziale zdecydowałam się na ograniczenie zakresu tematycznego do tych wątków, które wydają mi się adekwatne przy dalszej analizie konkretnych książek ukraińskich oraz dla zrozumienia specyfiki ukraińskojęzycznej literatury popularnej. Nie jest on więc opisem historii rozwoju i badań nad literaturą popularną w ogóle ani też nie jest próbą stworzenia nowej jej definicji.

Te trzy teksty stanowią część pierwszą niniejszej książki. Część drugą, jak wspomniałam, poświęcam każdej z wymienionych już pozycji wydawniczych. Analizę prowadzę w celu ukazania znaczenia popularnych narracji maladycznych dla kształtowania się współczesnego dyskursu patograficznego w Ukrainie.

O motywach maladycznych w ukraińskiej literaturze i kulturze pisałam w swoich wcześniejszych artykułach⁵, analizowałam je także wspólnie z innymi badaczami z Polski i Ukrainy podczas konferencji naukowej *Motyw choroby w historii literatury i kultury posttotalitarnych państw Europy Środkowo-Wschodniej* w listopadzie 2020 roku. Owocem tej konferencji jest publikacja zawierająca zbiór artykułów naukowych dotyczących wątków maladycznych w ukraińskiej, polskiej i rosyjskiej kulturze i literaturze⁶. Zarówno pierwsza monografia zbiorowa, jak i niniejsza książka powstawały w czasie pandemii COVID-19, w trakcie pisania coraz bardziej oczywista stawała się aktualność tematyki maladycznej oraz jej wymiarowość. Warto też dodać, że zarówno tematyka maladyczna, jak i analiza ukraińskiej (i ukraińskojęzycznej) literatury popularnej to zagadnienia raczej nowe, w niewielkim więc stopniu zbadane zarówno w polskim, jak i w ukraińskim literaturoznawstwie (ukrainoznawstwie). Być może

⁵ Śmierć i choroba jako Obcy współczesnej kultury na przykładzie ukraińskiej fotografii. *Prace Borysa Mychajłowa i Arsena Sawadowa*, [w:] *Inny. Obcy. Potwór. Kulturowo-społeczne aspekty odmienności przez wieki*, red. J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, Bydgoszcz 2016, s. 231–253; *Choroba ciała/choroba społeczeństwa w ukraińskiej literaturze popularnej na przykładzie powieści Luko Daszwara „Za zapachem mięsa”*, „Literaturoznawstwo” 12/2018, s. 79–93; *Motyw dysfunkcji i choroby w powieści Marii Matios „Słodka Darusia”*, „Studia Ucrainica Varsoviensia” 7/2019, s. 173–185; *Choroba jako metafora dziedzictwa posttotalitarnego. Powieść „Infekcja” Stepana Prociuka*, „Slavia Orientalis” LXX 4/2021, s. 769–783.

⁶ *Motyw choroby w literaturze i kulturze Ukrainy oraz państw obszaru poradzieckiego*, red. M. Zambrzycka, Warszawa 2021.

wynika to z negatywnego nastawienia do produkcji popularnej, jako „niegodnej” analiz akademickich, które to nastawienie w Ukrainie jest aktualne w stopniu o wiele większym niż w Polsce ze względu na częste utożsamianie literatury popularnej („masowej”) z zalewającą ukraiński rynek produkcją rosyjskojęzyczną. Niniejsza książka może stanowić przyczynek do dalszych rozważań.